JACEK BOJARSKI

WCZESNOŚREDNIOWIECZNE CMENTARZYSKO SZKIELETOWE W KAŁDUSIE KOŁO CHEŁMNA (STANOWISKO 4) WSTĘPNE WYNIKI BADAŃ

Uwagi wstępne

Położone w południowej części zespołu osadniczego w dzisiejszej wsi Kałdus cmentarzysko szkieletowe należy obecnie do lepiej rozpoznanych wczesnośredniowiecznych nekropoli na Pomorzu. Kompleksowe badania wykopaliskowe, którymi objęto całą powierzchnię stanowiska rozpoczęto w 2000 roku (Bojarski 2003, s. 19–30; 2005). Od początku prace realizowane były w ramach programu badawczego „Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Kałdusie – chełmiński *sedes regni principalis*", którego głównym kierownikiem, a jednocześnie kierownikiem zespołu badawczego był W. Chudziak. W ramach tego programu prowadzono badania nad głównymi elementami składowymi całego zespołu osadniczego, składającego się z grodziska, osady podgrodowej oraz dwóch innych cmentarzysk szkieletowych znajdujących się w granicach stanowiska 1 i 2 (Chudziak 2003a; Chudziak (red.) 2006; Bojarski, Chudziak, Weinkauf 2006; Błędowski, Chudziak, Weinkauf w niniejszym tomie). W sezonie 2005 ukończono prace wykopaliskowe realizowane na stanowisku 4. W związku z tym niniejszy artykuł prezentuje wyniki nie tylko badań z lat 2003–2004, ale również ostatniego sezonu.

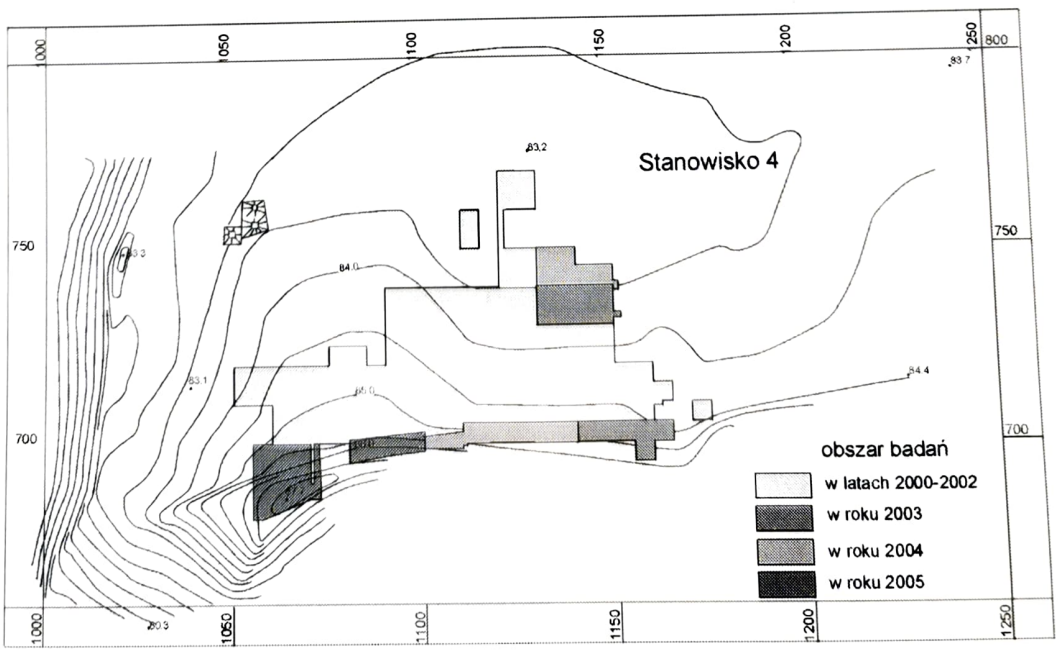

Ryc. 1. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. Zakres prac prowadzonych w latach 2000–2005. Rys. J. Bojarski

Zakres prac badawczych

W ciągu ostatnich trzech lat (2003–2005) badań eksploracją objęto w sumie 13 arów (w 2003 r. 5,25 ara; w 2004 r. 3,6 ara; w 2005 r. 4 ary), co daje łącznie 43 ary powierzchni cmentarzyska (ryc. 1). W okresie tym kontynuowano badania północno-wschodniej partii cmentarzyska oraz jego części południowej, położonej wzdłuż naturalnego rozcięcia erozyjnego, stanowiącego jednocześnie południową granicę cmentarzyska. Celem prac było rozpoznanie wielkości powierzchni nekropoli oraz uchwycenie granic z najstarszej fazy jej użytkowania. Dodatkowo zamierzono ostatecznie wyjaśnić genezę wału ziemnego położonego w południowo-zachodniej partii stanowiska, na krawędzi parowu, który wstępnie rozpoznano już w 2001 roku. Prace eksploracyjne w znacznym stopniu utrudniały porastające strefę przykrawędziową od południa gęste zarośla oraz drzewa, które swymi korzeniami niszczyły znajdujące się tam groby szkieletowe.

Efektem trzech ostatnich sezonów badań było odsłonięcie i zadokumentowanie prawie dwustu nowych jam kulturowych, datowanych na podstawie materiału zabytkowego od neolitu (KPL) po późne średniowiecze. W tej liczbie zawierało się 120 jam grobowych z pochówkami szkieletowymi z okresu od początku XI do początku XIII wieku. Po sześciu sezonach odkryto łącznie 478 grobów z 482 pochówkami (ryc. 2).

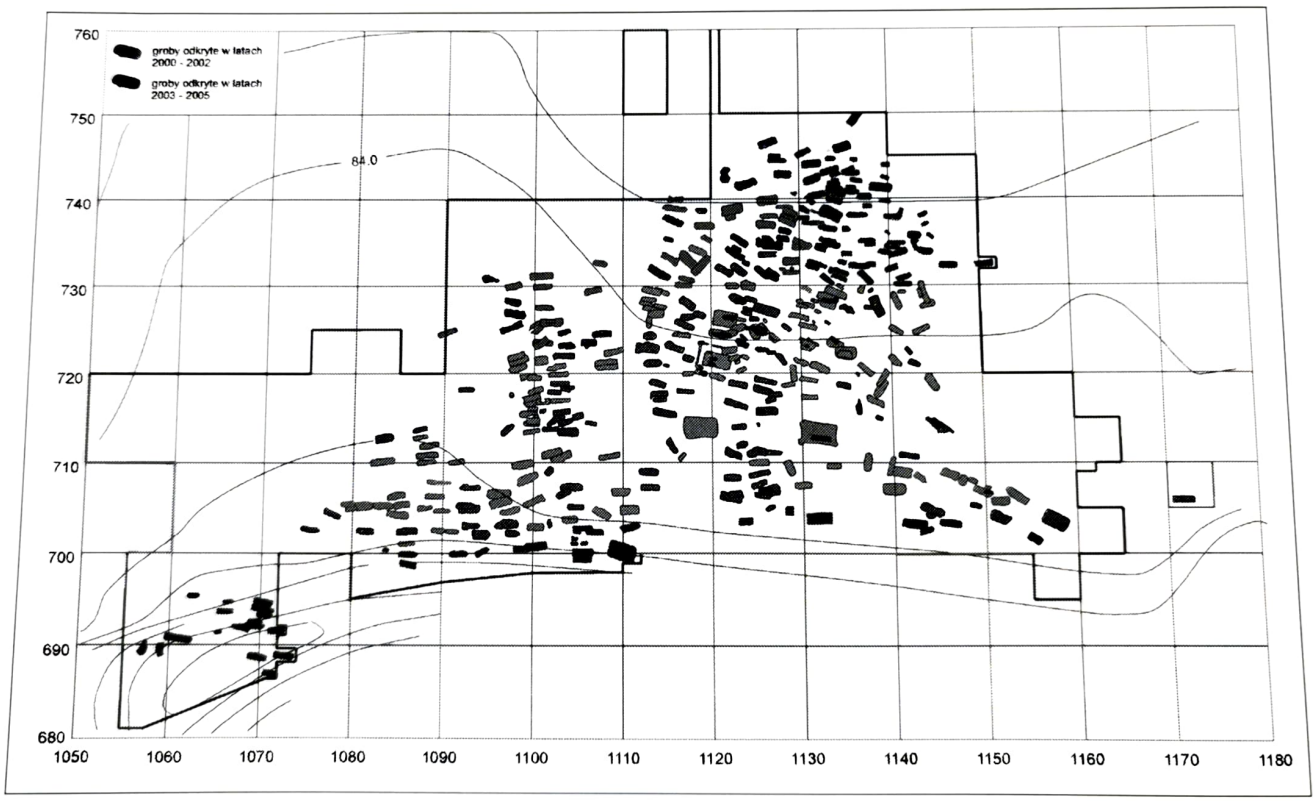

Ryc. 2. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. Rozplanowanie grobów. Rys. J. Bojarski

Wyniki badań

Na stan zachowania grobów miały wpływ różne czynniki przyrodnicze i antropogeniczne. Najlepiej przetrwały w części północno-wschodniej, gdzie przykryte były średniowieczną warstwą kulturową. W dobrym stanie były również groby w części południowo-wschodniej, gdzie dodatkowym zabezpieczeniem były nawiane w okresie nowożytnym piaski. Najgorzej natomiast sytuacja wyglądała w części zachodniej i południowo-zachodniej, gdzie do dewastacji grobów przyczyniły się prowadzone często bez odpowiedniego nadzoru prace ziemne, a przede wszystkim nigdzie nieudokumentowane badania archeologiczne, m.in. Lakowitza, podczas któ-

rych rozpoznano(?) 160 grobów występujących na powierzchni 9,5 ara (*Amtlicher Bericht* 1898, s. 58)[1]. Dodatkowe zniszczenia powstały już po zakończeniu tych badań w wyniku erozji odhumusowanej części stanowiska. W południowej części zniszczenia spowodowały porastające ten teren drzewa i krzewy. Na głębiej położone groby w północnej części stanowiska zgubny wpływ miał wysoki w ostatnich latach poziom wód gruntowych, który przyśpieszył proces rozkładu kości. Na 478 odkrytych w ciągu sześciu lat grobów, aż w 66% przypadków stan zachowania szkieletów był zły lub bardzo zły (zaburzony układ, szkielet zachowany fragmentarycznie lub spróchniały na tyle, że uniemożliwiało to wyjęcie go z jamy grobowej oraz wykonanie pomiarów antropologicznych). W dziesięciu grobach (2,1%) szkielet nie zachował się – uległ całkowitemu rozkładowi. Tylko w jednej trzeciej grobów możliwe było rozpoznanie układu oraz przeprowadzenie pomiarów antropologicznych.

Większość odkrytych jam grobowych miała w rzucie kształt prostokątny, czasem z zaokrąglonymi narożnikami. Wymiary ich dostosowane były do wieku i wzrostu pochowanych w nich osób. Głębokość zalegania szkieletów była zależna od późniejszych procesów podepozycyjnych, które decydowały o erozji bądź narastaniu nowych nawarstwień. W części północnej nad poziomem cmentarzyska zalegały warstwy powstałe ze zniszczenia jam gospodarczych osiedla wczesnośredniowiecznego o miąższości kilkunastu centymetrów oraz współczesny poziom orny; w części południowej powyżej grobów znajdowały się piaski eoliczne oraz współczesny nasyp ziemny, pochodzący najpewniej z badań Lakowitza, o miąższości dochodzącej do około 0,7 m.

Już na etapie prac terenowych wykonywano wstępne pomiary antropologiczne zachowanych szczątków kostnych w celu określenia wieku i płci zmarłych. Dla 89% ogółu pochówków ustalono wiek w ogólnych ramach. Szkielety dzieci stanowiły 31,5%, dorosłych 52,7%, a osobników młodocianych 4,8%. Jeszcze trudniej, mimo przeprowadzenia dodatkowych pomiarów antropologicznych już w laboratorium, było ustalić wiek osobniczy. Dotychczas udało się tego dokonać na grupie 304 pochówków (63,1%). Najwyższą śmiertelność stwierdzono w grupie *infans I* (28%) i *infans II* (11,5%) – w sumie 39,5%. Wśród dorosłych największą grupę tworzyli zmarli w wieku *adultus*, których udział obliczono na 29,6%. Osobnicy w wieku *maturus* stanowili około 20%. Tylko 3,9% szkieletów przyporządkowano do kategorii *senilis* (ryc. 3).

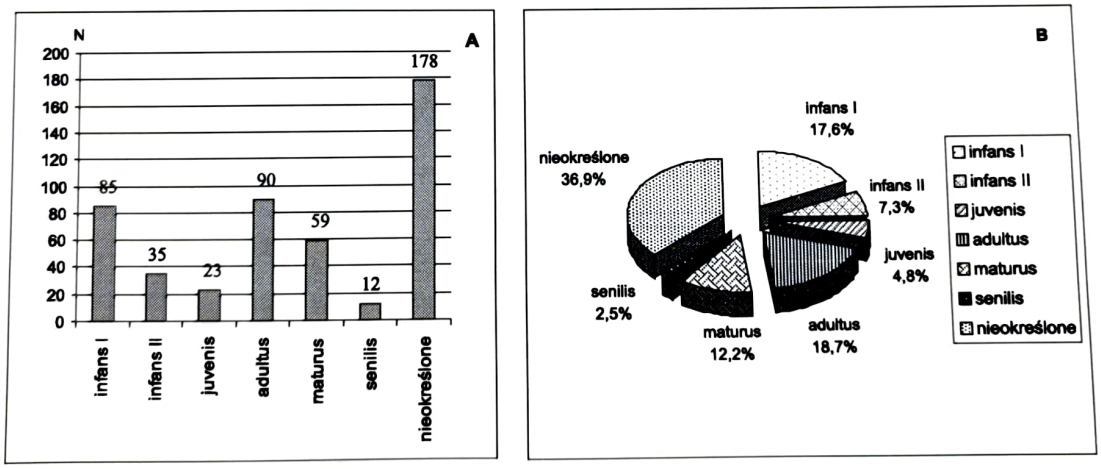

Ryc. 3. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. Udział procentowy zmarłych w poszczególnych grupach wiekowych. Rys. J. Bojarski

A – rozkład ilościowy, B – rozkład procentowy

Płeć ustalono dla 41,1% szkieletów (198 pochówków). Ze wstępnych wyliczeń wynikało, że wśród kobiet najwyższa śmiertelność przypadała w wieku *adultus* (ponad połowa wszystkich określonych – 52,5%). Wyższa niż u mężczyzn była też śmiertelność w wieku *juvenis* (12,9%). W grupie mężczyzn najwyższa śmiertelność przypadała w wieku *maturus* (37,6%) oraz *adultus* (33,7%), jednak na o wiele niższym poziomie niż w tej samej kategorii wiekowej wśród kobiet (ryc. 4).

[1] Informacje te nie odnoszą się w sposób bezpośredni do omawianego cmentarzyska; można się jedynie tego domyślać.

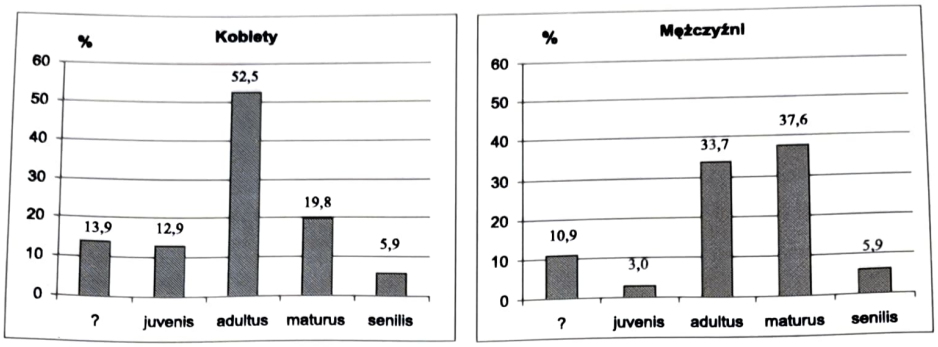

Ryc. 4. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. Struktura wieku zmarłych w grupie kobiet i mężczyzn. Rys. J. Bojarski

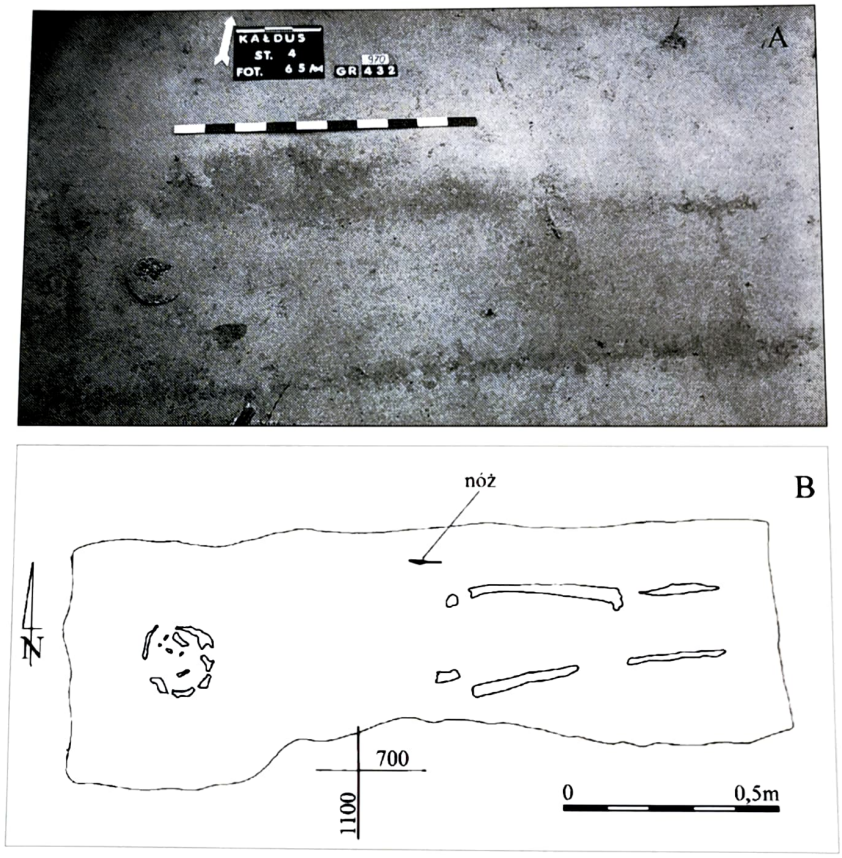

Ryc. 5. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. Grób 432

A – zarys jamy grobowej ze śladami obstawy z dranic, fot. P. Biarda, B – plan grobu, rys. K. Kocińska

Analiza kości odkrywanych w grobach dowodzi, że najczęściej zmarłych układano bezpośrednio na dnie prostokątnej jamy (62,1%), bez stosowania dodatkowych konstrukcji. Ślady drewna stwierdzono w 181 (37,9%) jamach grobowych. Ich występowanie nie było uzależnione ani od płci, ani od wieku. Zarejestrowano je zarówno w grobach najstarszych, jak i pochodzących z młodszej fazy nekropoli. Najczęściej były to proste obstawy z ustawionych wzdłuż dłuższych boków dranic, czasem rozpieranych na końcach krótszymi deskami. Bardzo charakterystycznym elementem tego typu konstrukcji były wystające na kształt „uchwytów" deski w węższych częściach jam (ryc. 5). Do wyjątków zaliczyć można bardziej staranne i pracochłonne konstrukcje, mające drewniany podkład i drew-

nianą pokrywę, montowane jednak bez użycia gwoździ. Wyjątkowo zmarłych składano w kłodach (grób 417) (Bojarski 2005, ryc. 9) lub skrzyniach zbijanych skoblami (grób 450) (ryc. 9). Czasem zmarli owijani byli zapewne jakąś tkaniną lub wiązani, na co wskazują nienaturalnie ściśnięte kości odkryte w kilku grobach (ryc. 6). W trzydziestu grobach, w zasypisku lub bezpośrednio przy szkielecie, stwierdzono węgle drzewne, ślad specjalnych praktyk z zastosowaniem ognia.

Jamy grobowe orientowane były najczęściej wzdłuż osi wschód–zachód. Taki układ miały 272 jamy (56,4%). Do częstych należał również układ wzdłuż osi północny zachód – południowy wschód (130 jam; 27%) lub północny wschód – południowy zachód (54 jamy; 11,2%). Dość liczną grupę tworzyły groby zorientowane po linii północ–południe, których odkryto 15 (3,1%). Pod względem ułożenia szkieletu przeważały groby, w których zmarli mieli czaszki skierowane na zachód – 188 razy (39%); taki układ zarejestrowano w większości grobów odkrytych w zachodniej części, reprezentujących jednocześnie młodszą część nekropoli (ryc. 7). Liczną grupę stanowiły także groby ze szkieletami orientowanymi na północny zachód (72; 14,9%) oraz wschód (69; 14,3%). W jamach grobowych o układzie północ–południe częściej zmarłych układano głowami na południe (7 razy; 1,5%). Te ostatnie groby grupowały się w centralnej części cmentarzyska. Zlokalizowano je także na północno-wschodnich oraz południowo-zachodnich peryferiach stanowiska.

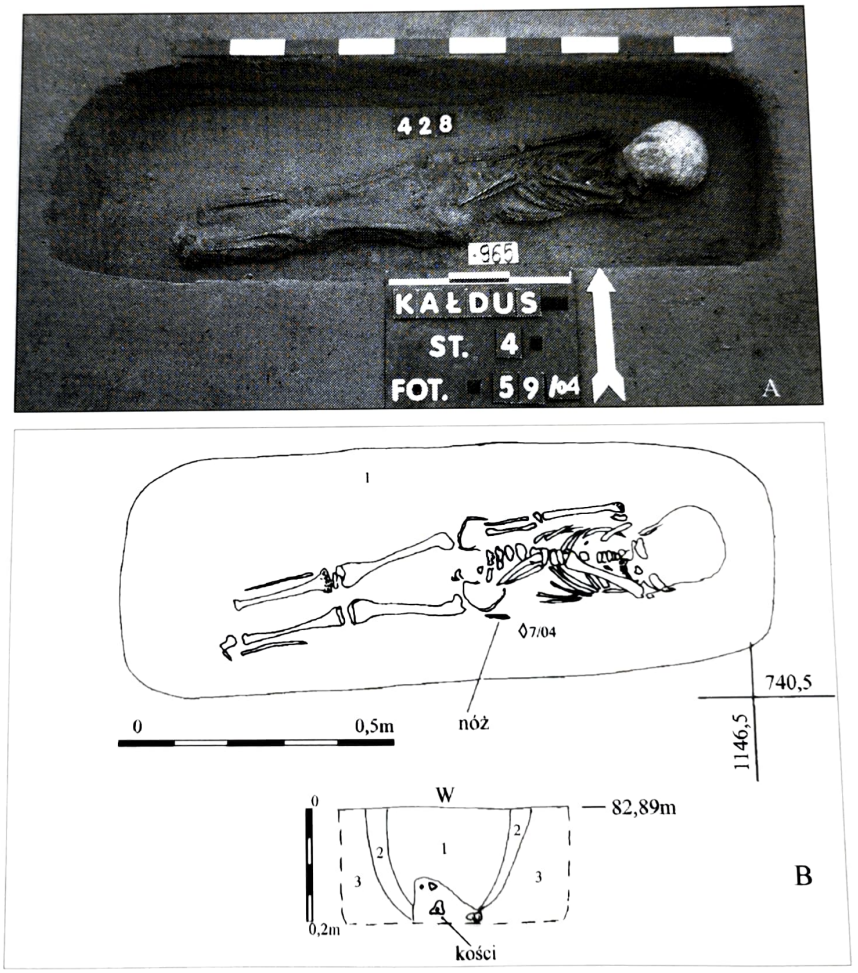

Ryc. 6. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. Grób 428

A – układ szkieletu ze śladami zawijania zmarłego, fot. P. Biarda, B – plan grobu, rys. K. Kocińska

Z reguły zmarłych układano w pozycji na wznak – prawie 70% ogółu (335) – z kończynami wyprostowanymi, rzadziej z jedną lub dwoma rękami złożonymi na piersi lub miednicy. Zdecydowanie od tej

reguły odbiegało 29 pochówków złożonych w jamach o nieregularnych kształtach lub o nietypowej orientacji (głównie północ–południe). W 25 przypadkach (5,2%) szkielet ułożony był w pozycji na boku, częściej prawym, w pozycji silnie skurczonej. W czterech grobach szkielet ułożony był w pozycji odwróconej. Zapewne część z tych pochówków należy wiązać z praktykami antywampirycznymi, które potwierdzono już w trakcie wcześniej prowadzonych badań (Bojarski 2003, s. 22 n.; 2005, s. 108, ryc. 12). Prawie wszystkie z nietypowych grobów pozbawione były wyposażenia. Za wyjątkowe można uznać odkryte w 2000 roku dwa groby, w których znaleziono nóż i monetę Kanuta Wielkiego, co pozwala datować czas pogrzebu na pierwszą połowę XI wieku (po roku 1016). Już wcześniej sugerowano, że ułożenie zmarłych na boku oraz orientacja północ–południe może dowodzić nie tyle praktyk antywampirycznych, ile odmienności etnicznej i kulturowej pochowanych w tych grobach osób. Najbliższym terenem, skąd mogli pochodzić zmarli pogrzebani w tych grobach wydaje się Skandynawia, gdzie tego typu zwyczaje pogrzebowe były rozpowszechnione (Gräslund 1980, s. 37–38). Potwierdzić to mogą także charakterystyczne przedmioty wchodzące w skład wyposażenia oraz występujące na cmentarzysku groby komorowe, które ewidentnie wskazują na ten kierunek.

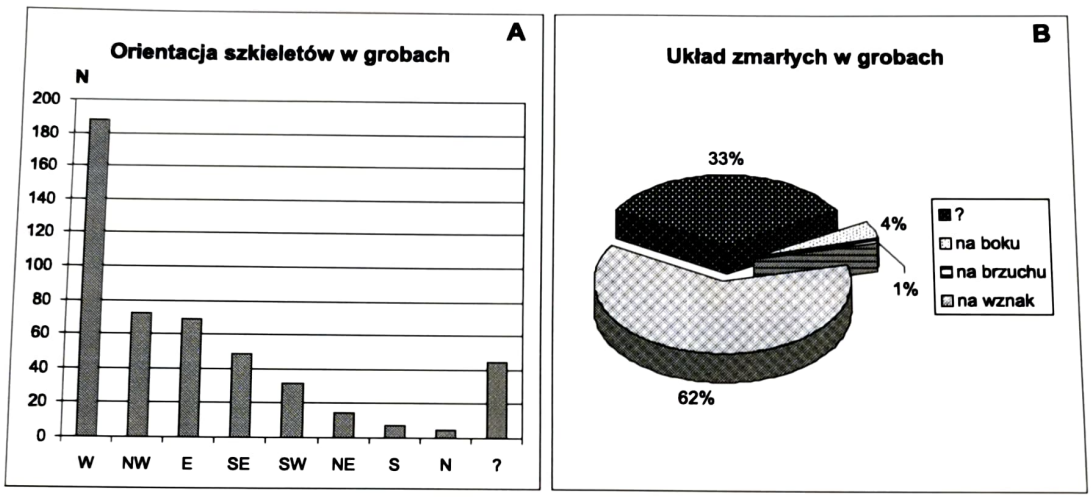

Ryc. 7. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. Orientacja (A) i układ zmarłych w grobach (B). Rys. J. Bojarski

Cmentarzysko to charakteryzowało się dość wysokim udziałem grobów z wyposażeniem (45%), wyższym niż na wielu nekropolach z Pomorza czy Śląska w tym samym okresie (por. Łazarczyk-Malinowska 1981, s. 111; Piekalski 1991, s. 55), a porównywalnym do innych cmentarzysk z ziemi chełmińskiej, np. w Kałdusie na stanowisku 1 lub w Napolu na stanowisku 6 (Stawska 2003, s. 94 n.) (ryc. 2).

Większa liczba przedmiotów, głównie elementów stroju lub ozdób, występowała w grobach żeńskich oraz w grobach osobników młodocianych. Wśród tych pierwszych pochówki wyposażone stanowiły prawie 70%. Groby męskie natomiast pod względem wyposażenia cechowały się dużym ubóstwem. Większość z nich (54,3%) nie zawierała żadnych przedmiotów, a w 36% grobów znajdował się jeden, maksymalnie dwa przedmioty związane z życiem codziennym (np. nóż, osełka). Również w grupie grobów najbogatszych większy udział niż męskie miały pochówki kobiet, w stosunku 18 do 7. Najskromniej wyposażone były groby dzieci. W tej grupie 71% pochówków nie zawierało żadnych przedmiotów, natomiast groby, w których wyposażenie oceniano jako względnie bogate, stanowiły niecałe 8%. Bogatszym wyposażeniem charakteryzowały się groby osobników w wieku *juvenis*; wyposażenie stwierdzono w 48% jam grobowych. Na wyposażenie grobów kobiecych najczęściej składały się ozdoby głowy i rąk; przede wszystkim wykonane ze srebra, brązu lub ołowiu esowate kabłączki skroniowe typu IIIc i II, odkryte w 72 grobach kobiecych (ryc. 8). Występowały najczęściej pojedynczo lub po dwa, chociaż liczną grupę stanowiły groby, gdzie znaleziono ich kilka (groby 386, 411, 438, 468, 471), a nawet ponad dziesięć (11–12) sztuk. Pierścionki znaleziono w 23 grobach kobiecych lub dziecięcych,

przeważnie po jednym egzemplarzu. Tylko w czterech jamach grobowych stwierdzono ich więcej niż jeden. Były to okazy z drutu lub taśmy brązowej, zdobionej w geometryczne wzory; rzadziej występowały pierścionki splatane lub zaopatrzone w szklane oczko. Stosunkowo częstym znaleziskiem były paciorki wykonane ze szkła, natrafiono na nie w 34 grobach, głównie kobiecych oraz w kilku męskich i dziecięcych (groby 417, 447, 450, 474) (ryc. 9: f). Najczęściej stanowiły fragmenty kolii noszonych na szyi, rzadziej dekorację ubrań czy przybranie głowy (obszycie czepców?). Z innych ozdób można wymienić znaleziony w 2003 roku naszyjnik spleciony z trzech drutów oraz bransoletę z brązowego drutu. Do typowych przedmiotów codziennego użytku, wkładanych do grobów zarówno męskich, jak i kobiecych, można zaliczyć noże żelazne. Zlokalizowano je w 117 grobach, także dziecięcych. W kilkunastu przypadkach zachowały się fragmenty brązowych zdobionych okuć skórzanych pochewek.

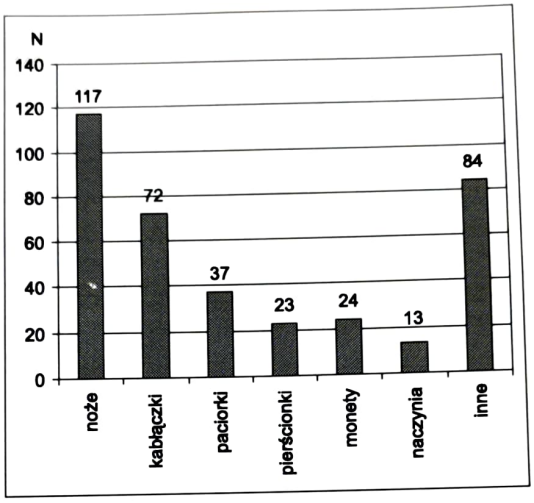

Ryc. 8. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. Przedmioty najczęściej wchodzące w skład wyposażenia grobów – rozkład ilościowy. Rys. J. Bojarski

Do szczególnie interesujących znalezisk zaliczyć można naczynia, które wchodziły w skład darów grobowych w 13 grobach. W latach 2003–2005 wydobyto je z pięciu grobów; były to groby: 270, 375, 462, 422, 453 (ryc. 9: d). W dwóch przypadkach gliniane garnki pochodziły ze zniszczonych grobów, w których doszło do przemieszczenia i kości, i wyposażenia; dwa znaleziska wchodziły w skład wyposażenia grobów komorowych. W jednym z naczyń (grób 375) natrafiono na węgle drzewne oraz ziarna zbóż[2].

Ważne miejsce wśród darów grobowych zajmowały monety. Na całym cmentarzysku występowały w 22 grobach, nie licząc dwóch pochówków, w których odkryto większą ich ilość (grób 210 z depozytem srebrnym – odkryty w roku 2002[3] oraz grób 444 z 16 monetami – z roku 2004[4]) (ryc. 2). W grobie 400 natrafiono na dwie sztuki. Być może również dwie monety występowały pierwotnie w zniszczonym grobie 462, ponieważ jedną znaleziono przy paliczkach ręki, drugą zaś w zasypisku grobu. Z analizy rozkładu monet na cmentarzysku wynika, że najstarsze groby (z drugiej połowy X–XI w.) grupowały się w części północnej i środkowej, najmłodsze (z drugiej połowy XI–XII w.) zaś w zachodniej partii nekropoli.

Do najważniejszych odkryć minionych trzech sezonów należy zaliczyć odsłonięcie w południowej części stanowiska kolejnych dwóch grobów komorowych (ryc. 2). Oba groby wpisywały się we wcześniej zarejestrowany regularny układ komór grobowych odkrytych w latach 2000–2002 (Chudziak 2001, s. 63–96; Chudziak 2003b, s. 145–156; Bojarski 2003,

[2] Analizę makroszczątków wykonał M. Polcyn z Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

[3] Opis znaleziska por. Bojarski 2003, s. 25 n.

[4] Na depozyt, zlokalizowany między żebrami a prawą kością ramieniową, składały się oprócz resztek skórzanego mieszka monety całe i połówki oraz zwój srebrnego drutu. Ze wstępnych oględzin wynikało, że wybito je w pierwszej połowie XI w. (analizę monet przygotowuje A. Musiałowski z Muzeum Okręgowego w Toruniu).

s. 26–28). Jama grobu 422, o orientacji zachód–wschód, mierzyła w rzucie 2,5 x 1,2 m (ryc. 10). Na obwodzie, z wyjątkiem strony południowej, zniszczonej przez erozję boczną krawędzi parowu, zadokumentowano prostokątny negatyw – prawdopodobnie pozostałość poziomo ułożonych belek, stanowiących konstrukcję ścian komory. W środku na dnie jamy czytelny był prostokątny ślad trumny o szerokości 0,7 m. Dwuspadowy prawdopodobnie dach komory wspierał się na dwóch węższych ścianach. Ślad belki kalenicowej (?) zachował się w postaci smugi ciemniejszego piasku biegnącej przez środek zasypiska komory. Na dnie jamy znajdowały się fragmenty szkieletu mężczyzny w wieku *maturus*, ułożonego na wznak, z czaszką skierowaną na wschód. Przy kościach stóp odsłonięto resztki drewnianego wiadra z żelaznymi obręczami. Po prawej stronie na wysokości kości biodrowej znaleziono nóż żelazny i denar krzyżowy.

Ryc. 9. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. Wybór przedmiotów wchodzących skład wyposażenia. Fot. R. Kaźmierczak, rys. J. Bastek

Grób 450 – krzesiwo (a), skoble żelazne (b, c), splatany drut srebrny (g); grób 453 – naczynie ceramiczne (d); grób 447 – fragment kolii z paciorków szklanych (f); grób 463 – brązowe widełki, fragment wagi (e)

Drugi z odkrytych grobów – grób 453 – usytuowany był na południowo-zachodniej krawędzi cmentarzyska badanego obszaru. Wymiary jego w partii stropowej wynosiły 2,75 x 1,3 m, a miąższość wypełniska 0,8 m. Powyżej zasypiska jamy zachował się średniowieczny poziom glebowy przykryty dodatkowo współczesnymi nawarstwieniami. Pionowe smugi szarego piasku na krawędziach jamy

stanowiły zapewne negatyw drewnianych ścian komory. Wewnątrz zarejestrowano ukośnie ułożone warstwy żółtego piasku, przykryte warstwą piasku szarobrązowego. V-kształtny przekrój powstał zapewne w wyniku zawalenia się dachu komory grobowej. Na dnie grobu zalegał ciemnobrunatny próchniczny piasek o szerokości 0,5 m – ślad rozłożonej drewnianej trumny. W jego obrębie znajdował się szkielet kobiety w wieku *juvenis/adultus* z czaszką skierowaną na wschód, z lekkim odchyleniem na południe (ryc. 11). Ze szkieletu zachowało się tylko kilka fragmentów czaszki i kości długich. Po prawej stronie, na wysokości miednicy odsłonięto nóż żelazny w skórzanej pochewce. Na lewo od południowo-zachodniego narożnika negatywu trumny znajdował się miniaturowy garnek (ryc. 9: d), natomiast w obrębie zarysu trumny zarejestrowano dwa okrągłe, ciemne próchniczne negatywy – jeden o średnicy kilku, drugi kilkunastu centymetrów, które zapewne powstały po rozłożeniu się dwóch naczyń drewnianych. Prawdopodobnie bezpośrednio z tym grobem związane było odkryte na stropie zasypiska komory, przy ścianie południowej, duże naczynie ceramiczne tkwiące częściowo w nakrywającym komorę grobową średniowiecznym poziomie glebowym.

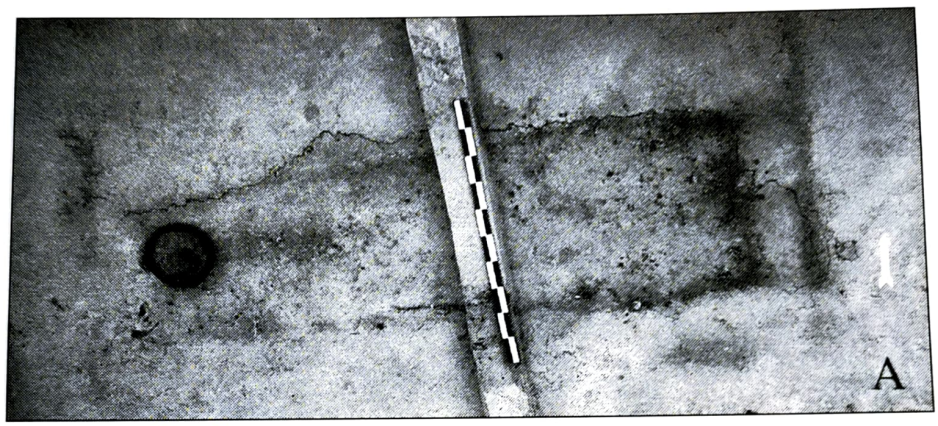

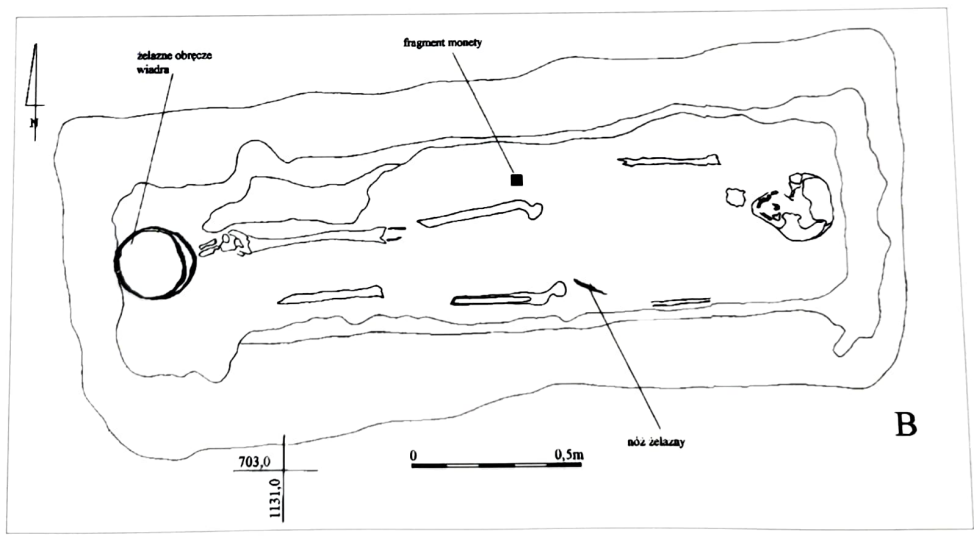

Ryc. 10. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. Grób 422 (komorowy)

A – rzut w trakcie eksploracji, fot. P. Biarda, B – plan grobu, rys. K. Kocińska

Na dłuższej osi grobu 453 w odległości 3 m odkryto grób 450. W jego obrębie zachował się słabo czytelny zarys trumny (ryc. 12). Wzdłuż jej krawędzi, od strony północnej i południowej, odkryto sześć żelaznych skobli, którymi połączone były deski skrzyni (ryc. 9: a–b). Wewnątrz zarysu znajdował się szkielet mężczyzny w wieku *maturus*(?), ułożony na wznak z czaszką skierowaną na zachód. Przy szkielecie od-

kryto duży nóż żelazny, fragment srebrnego drutu – być może pozostałość wzmocnienia naczynia z materiału organicznego (ryc. 9: g), krzesiwo z wkładką w postaci zygzakowato zgiętego pręta żelaznego (ryc. 9: a), duży pacior z zielonego szkła oraz ułamek monety. Układ i lokalizacja grobu, bogactwo jego wyposażenia, a także asortyment przedmiotów, w tym krzesiwo pochodzenia skandynawskiego, wskazują na związek tego grobu z grobami komorowymi. Z jamą grobu 450 stykał się bezpośrednio zarys trumny grobu 449, w którym znaleziono fragmenty szkieletu kobiety zmarłej w wieku *maturus*. Styk grobów, równoległy układ, jednakowa orientacja oraz podobna głębokość zalegania szkieletów wskazywać mogą na związki rodzinne pochowanych w tych grobach osób. Ważnym znaleziskiem, interpretowanym w kontekście kontaktów handlowych i kulturowych ludności pochowanej na tym cmentarzysku, był również fragment wagi szalkowej, odkryty w zniszczonym niestety przez nowożytny wkop grobie 463 (ryc. 9: e).

Na podstawie analizy rozmieszczenia pochówków oraz występującego przy nich wyposażenia, w tym monet oraz ozdób, przyjęto, że nekropola była użytkowana od przełomu X/XI do początku XIII wieku. Wyraźniej uchwytne są dwie fazy. Pierwsza związana była z okresem prosperity Kałdusa, wzmożonych kontaktów handlowych oraz budowy bazyliki w obrębie grodu; datowana jest na XI wiek, zwłaszcza na pierwszą połowę tego stulecia. W fazie drugiej, datowanej na XII – do początku XIII wieku, nastąpiło zwiększenie do około 0,5 ha powierzchni cmentarzyska i przesunięcie jego granic w kierunku północnym i zachodnim. W tym czasie zmarłych chowano wzdłuż linii wschód–zachód, z czaszką częściej skierowaną na zachód. Groby z tego okresu występują również w tej części nekropoli, którą użytkowano w pierwszej fazie. Trudno jednak, bez szczegółowych prac analitycznych, wskazać na istnienie ewentualnej przerwy w użytkowaniu cmentarza przypadającej na drugą połowę XI wieku.

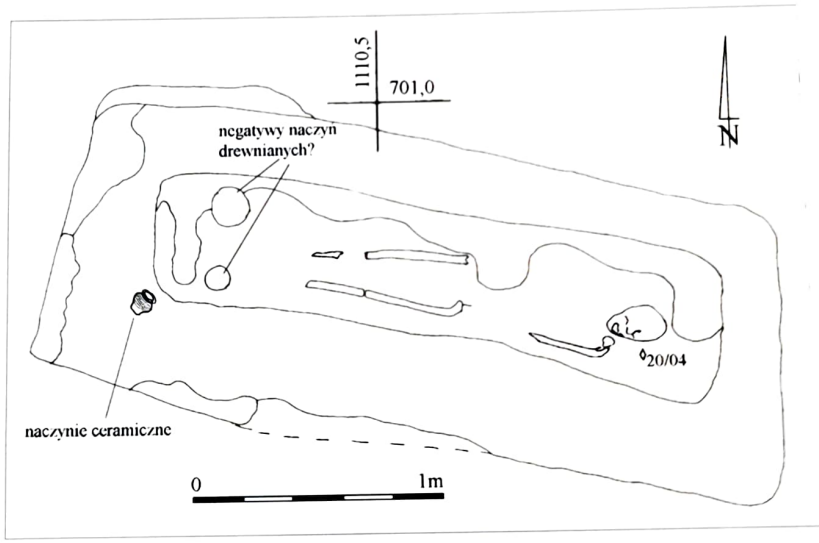

Ryc. 11. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. Plan grobu 453 (komorowy). Rys. K. Kocińska

Równolegle z eksploracją jam grobowych prowadzono badania osiedla z drugiej połowy XII i początku XIII wieku, którego relikty zarejestrowano po wschodniej stronie cmentarzyska. Odkryto tu szereg dużych jam pełniących funkcję mieszkalną i gospodarczą[5], z których pozyskano duży zbiór ceramiki naczyniowej i kości zwierzęcych oraz danych paleobotanicznych. Nawarstwienia kulturowe związane z osadą odkryto także po południowej, zalesionej stronie parowu, w wykonanych tam odwiertach i sondażach. Uchwycono je na głębokości ponad 1,5 m pod pokładem piasków eolicznych.

[5] Ograniczona forma tego artykułu uniemożliwia omówienie w bardziej szczegółowy sposób bogatej problematyki badanego łącznie z cmentarzyskiem osiedla wczesnośredniowiecznego. Rezultaty badań zostaną przedstawione w innej publikacji.

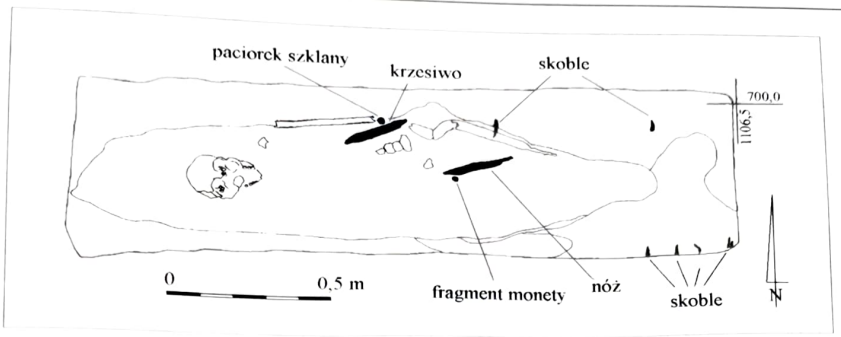

Ryc. 12. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. Plan grobu 450. Rys. K. Kocińska

Złożoną problematykę tego stanowiska dopełniają bogate znaleziska pochodzące z okresu neolitu oraz młodszej epoki żelaza (kultura łużycka). Składają się na nie liczne obiekty kulturowe, wśród nich groby popielnicowe kultury łużyckiej oraz jamy i groby ciałopalne kultury pucharów lejkowatych. W sumie w ciągu sześciu lat badań odkryto i przebadano ponad pięćset tak datowanych obiektów, z których część zarejestrowano wyłącznie w partii stropowej.

Efektem kilkuletnich badań na tym stanowisku jest także ogromny zbiór źródeł ruchomych, reprezentujących wszystkie omówione wyżej okresy dziejów użytkowania tego miejsca. Wśród nich wymienić można liczącą ponad tysiąc egzemplarzy serię zabytków tzw. wydzielonych, wyłączając zawartość dwóch skarbów (łącznie 350 monet i drobnych przedmiotów ze srebra). Ważną kategorię zabytków stanowią również pozyskane z warstw i obiektów ułamki naczyń ceramicznych, których liczba przekracza 35 tysięcy sztuk. W zbiorze tym znajduje się kilkadziesiąt naczyń zrekonstruowanych poniżej największej wydętości brzuśca. Najliczniejszy udział w całym zbiorze mają ułamki ceramiki halsztackiej (prawie 65%) i fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych (30%). Ważne znaczenie dla odtworzenia gospodarki i środowiska w pradziejach i wczesnym średniowieczu mają również pozyskane i przekazane już do opracowania archeozoologicznego zwierzęce materiały kostne, a także pobierane od początku badań z wypełnisk grobów i obiektów próby ziemi, przeznaczone do szczegółowych analiz paleobotanicznych oraz gleboznawczych. Z części z nich udało się wyselekcjonować materiał organiczny w postaci makroszczątków zwierzęcych i roślinnych oraz węgli drzewnych.

Podsumowanie

Prezentowane w artykule wyniki prac wykopaliskowych na stanowisku 4 w Kałdusie stanowią zaledwie wycinek niezwykle bogatych odkryć dokonanych w ciągu sześciu lat badań. Przez ten czas udało się w sposób kompleksowy rozpoznać całą dostępną powierzchnię cmentarzyska, zajmującego około 0,5 ha. Pozyskano bogaty i zróżnicowany materiał źródłowy, stanowiący niewyczerpaną bazę informacji do badań nad różnymi sferami życia społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Już w toku prac terenowych uzyskano rozstrzygnięcie wielu ważnych kwestii dotyczących cmentarzyska. Na niektóre z pytań będzie można udzielić odpowiedzi dopiero po zakończeniu szczegółowej analizy wszystkich znalezisk, w tym odkrytych w grobach kości ludzkich. Na wyjaśnienie wciąż czeka problem związków tej nekropoli z miejscami grzebania zmarłych zlokalizowanymi na stanowisku 1 i 2. Szczegółowych analiz wymaga również sprawa rozwarstwienia chronologicznego zarejestrowanych na cmentarzysku grobów oraz ich wzajemnych powiązań.

LITERATURA

Amtlicher Bericht
1898 *Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archäologischen und ethnologischen Sammlungen des westpreussischen Provinzional--Museums für das Jahr 1897*, Bd. 18, Danzig.

Bojarski J.
2003 *Cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie na ziemi chełmińskiej (stanowisko 4). Wstępne wyniki ba-*

dań, [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza*, vol. 2, H. Paner i M. Fudziński (red.), Gdańsk, s. 19–32.

2005 *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego w Kałdusie koło Chełmna (stanowisko 4). Badania 2002–2003 rok*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, vol. 2, H. Paner i M. Fudziński (red.), Gdańsk, s. 103–118.

Bojarski J., Chudziak W., Weinkauf M.

2006 *Z badań nad wczesnośredniowiecznym zespołem osadniczym w Kałdusie na Pomorzu Nadwiślańskim (lata 2000–2003)*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, W. Chudziak, S. Moździoch (red.), Toruń–Wrocław–Warszawa, s. 369–382.

Chudziak W.

2001 *Wczesnośredniowieczne groby komorowe z Kałdusa pod Chełmnem na Pomorzu Wschodnim*, „Slavia Antiqua", t. 42, s. 63–96.

2003a *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim* (Mons Sancti Laurentii, t. 1), Toruń.

2003b *Wingerzeitliche Spuren des Skandinavischen Brauchtums in Kałdus (Ostpommern)*, „Archäologisches Korrespondenzblatt", Mainz, Bd. 33, H. 1, s. 145–156.

Chudziak W. (red.)

2006 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)* (Mons Sancti Laurentii, t. 3), Toruń.

Gräslund A.-S.

1980 *Birka IV. The Burial Customs. A Study of the graves on Björkö*, Stockholm.

Łazarczyk-Malinowska H.

1981 *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni*, Szczecin.

Piekalski J.

1991 *Wrocław średniowieczny. Studium kompleksu osadniczego na Ołbinie w VII–XIII w.*, Wrocław.

Stawska V.

2003 *Cmentarzyska wczesnośredniowieczne z ziemi chełmińskiej w świetle najnowszych badań*, [w:] *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej*, t. 5, W. Chudziak (red.), Toruń, s. 89–108.

EARLY MEDIEVAL INHUMATION CEMETERY IN KAŁDUS NEAR CHEŁMNO (EXCAVATION SITE 4) PRELIMINARY RESULTS OF THE RESEARCH

SUMMARY

The article is a brief presentation of the results of excavations carried out in the cemetery since 2000, with particular emphasis on the results of research carried out between 2003 and 2005, which were previously unpublished. In that period (2003–2005), the total area of the excavation site was 13 ares (43 ares in total since the beginning of excavations). About 200 pits were excavated (dating from the Neolithic till present times), of which 120 were graves, bringing the total to 478 graves. The highest mortality rate was observed in group *infans I* (28%) and *infans II* (11.5%). Amongst adults, 29.6% of the dead were at age *adultus*, 20% *matures* and 3.9% *senilis*.

The dead were placed directly on the bottom of the grave pits (62.1%) without the use of additional constructions. Traces of wood in the form of board supports, more seldom coffins, were documented in 181 graves (37.9%). Most of the graves (56.4%) were W–E oriented, 27% – NW–SE, or 11.2% NE–SW. The skeletons were placed on their back (70%), with skulls oriented westwards. In 25 cases (5.2%) the skeletons were placed on their sides, most frequently the right, in a position that was particularly contracted. In four graves, the skeletons were placed with their faces down. Equipment was discovered in 45% of graves. In 22 graves coins were found, in two cases they were parts of silver deposits. Between 2003 and 2005, further two chamber graves were discovered, which in their construction were similar to graves known from the territory of Denmark and Central Sweden.

The necropolis was in use from the turn of 10th and 11th centuries till the 13th century. It had two noticeable phases: I – first half of the 11th century, II – 12th century – the beginning of 13th century. At the same time, excavation of a settlement from the middle of 12th century and beginning of the 13th century were carried out. Its relics were recorded in the eastern part of the cemetery.